

УДК 811.161. 3'28(476.7)

Яраслаў САМУЙЛІК

ПАЎДНЁВАЦЕЛЯХАНСКІЯ ГАВОРКІ

У статті на материалах «Атласу гаворів Вігонівського Полісся» розглядаються основні фонетичні, морфологічні та лексичні особливості південнотелеханських гаворів. Вігонівське Полісся – регіон, який знаходиться в зоні междіалектних контактів і взаємовпливів гаворів Берестейсько-Пінського Полісся і Поніманья.

Ключові слова: Вігонівське Полісся, фонетика, морфологія, лексика, пучки ізоглас, південнотелеханські гавори.

Паўднёвацеляханскія гаворкі як асобная дыялектная адзінка на падставе даных фанетыкі былі вылучаны Ф.Д. Клімчуком у 1983 г.¹. Да гэтых гаворак даследчык аднёс гаворкі, што размешчаны пераважна ў невялікім арэале, скіраваным на паўднёвы захад ад мястэчка Целяханы, на ўзмежжы Івацэвіцкага (вв. Амяльная, Глінная, Гошча, Коланск, Краглевічы, Турная) і Пінскага (вв. Азарычы, Клятная) раёнаў (акрамя гаворак вв. Аброва, Рэчыца адпаведна Івацэвіцкага і Бярозаўскага раёнаў).

Аднак погляды Ф.Д. Клімчука пры накапленні новых фактаў з цягам часу мяняліся. Як вядома, даследчык спачатку выдзеліў паўднёвацеляханскія і паўночналагішынскія гаворкі. Пры апісанні паўднёвацеляханскіх гаворак была адзначана спецыфіка гаворак вв. Аброва, Клятная. Пазней гаворка в. Аброва аб'яднана даследчыкам з паўночналагішынскімі ў адну групу, якой аўтар даў новую назву валішчанска-аброўскія гаворкі². Да апошніх, на думку Ф.Д. Клімчука (вуснае паведамленне), па сваіх моўных асаблівасцях адносіцца таксама гаворка в. Клятная, якая, аднак, па словах даследчыка, мае некаторыя адметнасці паўднёвацеляханскіх гаворак.

Разам з гэтым адзначым, што гаворку в. Рэчыца Бярозаўскага раёна Ф.Д. Клімчук спачатку адносіў да паўднёвацеляханскіх гаворак. Аднак пазней комплекснае лінгвагеаграфічнае і дыялекталагічнае даследаванне мовы Бярозаўскага раёна і яго сумежжа правяла Л.В. Леванцэвіч. Гэта дазволіла ёй вызначыць характэрныя асаблівасці гаворак дадзенага раёна на ўзроўні фанетыкі,

1 Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; [рэд. М. І. Талстой]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – С. 10–11, 38–39; Крывіцкі А. А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапам. для філал. спецыяльнасцей ВНУ / А. А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – С. 203–204.

2 Клімчук Ф. Д. Гаворкі Берасцейска-Пінскага Палесся і Падляшша як вынік гістарычнага развіцця / Ф. Д. Клімчук // Pogranicze. – 2003. – Т. 4. – С. 245–256. – Прил. карты 1, 2.

марфалогіі і лексікі і стварыць рэгіянальныя лінгвістычныя атласы³, пацвердзіць правамернасць вылучэння Ф.Д. Клімчуком у папярэдніх працах верхнясельскіх, малецкіх, паўночна-, сярэдне-, паўднёвазагародскіх і тараканскіх гаворак, удакладніць іх межы, дапоўніць і сістэматызаваць моўныя адметнасці названых дыялектных адзінак, а таксама ўпершыню выдзеліць стрыгінскія гаворкі. У склад апошніх Л.В. Леванцэвіч уключыла і гаворку в. Рэчыца Бярозаўскага раёна.

Даследчыкі звычайна паўднёвацеляханскія гаворкі адносяць да берасцейска-пінскіх (заходнепалескіх, загародскіх) гаворак⁴. Гэтыя гаворкі суадносяцца са стрыгінскім дыялектным тыпам⁵.

З ліку паўднёвацеляханскіх гаворак для рэгіянальнага лінгвістычнага “Атласа гаворак Выганаўскага Палесся”⁶ па спецыяльна распрацаванай аўтарскай праграме “Як у вас гавораць?” (уключала 117 пытанняў, з іх 38 – па фанетыцы, 33 – па марфалогіі і 46 – па лексіцы) намі былі даследаваны гаворкі вв. Турная, Гошча, Азарычы (гл. вышэй).

Выганаўскае Палессе – рэгіён, што знаходзіцца ў зоне міждыялектных кантактаў і ўзаемаўплываў гаворак Берасцейска-Пінскага Палесся і Панямоння, паміж рэкамі Ясельдай (прыток Прыпяці) і Шчарай (прыток Нёмана). Адміністрацыйна гэта паўднёвая частка Івацэвіцкага раёна (Целяханшчына) і сумежныя тэрыторыі Ганцавіцкага і Пінскага раёнаў.

У агульнай колькасці для “Атласа гаворак Выганаўскага Палесся” былі абследаваны гаворкі 34 населеных пунктаў, з іх у Івацэвіцкім – 23, Пінскім – 4, Драгічынскім – 2, у Ганцавіцкім, Кобрынскім, Столінскім, Клецкім і Жыткавіцкім раёнах – па адным населеным пункце. Аўтарам асабіста сабраны дыялектны матэрыял у 26 вёсках і гарадскім пасёлку (мястэчку) Целяханы. Шэсць населеных пунктаў па нашай просьбе абследавалі навуковыя супрацоўнікі НАН Беларусі (Ф.Д. Клімчук, П.А. Міхайлаў, Т.В. Кузьмянкова, В.Л. Вярэніч, М.А. Саскевіч), адзін – выкладчык Берасцейскага дзяржаўнага ўніверсітэта М.М. Аляхновіч. Сетка атласа складаецца з дзвюх частак: асноўнай (26 населеных пунктаў) і дадатковай (8 населеных пунктаў). Як правіла, апытваліся

3 Леванцэвіч Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Фанетыка : вучэб. дапам. : у 2 ч. / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : Брэсц. дзярж. пед. ін-т, 1993. – Ч. 1. – 50 с.; Леванцэвіч Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Фанетыка : вучэб. дапам. : у 2 ч. / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : Брэсц. дзярж. пед. ін-т, 1993. – Ч. 2 : Карты 1–60. – 65 с.; Леванцэвіч, Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Марфалогія : вучэб. дапам. / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : Брэсц. дзярж. пед. ін-т, 1994. – 81 с.; Леванцэвіч, Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Лексіка : дапам. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей ВДУ / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : Брэсц. дзярж. пед. ін-т, 2001. – 135 с.

4 Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; [рэд. М. І. Талстой]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – С. 11.

5 Клімчук Ф. Дыялектныя тыпы Берасцейска-Пінскага Палесся / Ф. Д. Клімчук // Моўнакультурная прастора Брэсцка-Пінскага Палесся : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Брэсц. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст, 2011. – Ч. 1. – С. 160–166; Клімчук Ф. Д. Гаворкі Берасцейскай вобласці / Ф. Д. Клімчук // Gdzie bije źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi / red. F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, M. Żygalova. – Lublin–Wisznice, 2015. – S. 129–143.

6 Самуйлік Я. Р. Атлас гаворак Выганаўскага Палесся / Я. Р. Самуйлік ; Брэст. дзярж. тэхн. ун-т. – Брэст : БрДТУ, 2013. – 322 с.

інфарматары ва ўзросце ад 40 да 90 гадоў, якія з'яўляліся карэннымі жыхарамі (аўтахтонам) канкрэтнага населенага пункта.

У “Атласе гаворак Выганаўскага Палесся” ўсяго 253 карты, у тым ліку ўступных – 12 (агульныя – 4, гістарычныя – 8), лінгвістычныя – 241. На ўступных картах пададзена сучаснае адміністрацыйнае дзяленне гэтай тэрыторыі (№ I), карта сучаснага дыялектнага члянэння гаворак рэгіёна (№ II), карта этнаграфічных рэгіёнаў (№ III; па В.С. Цітову), пашырэнне лясных і балотных масіваў у сярэдзіне XX ст. (№ IV), гістарычныя карты (№ V–XII). Лінгвістычныя карты прысвечаны фанетыцы (56 карт, з іх 24 – вакалізму і 32 – кансанантызму), марфалогіі (33 карты), лексіцы (53 карты), ізаглосам (99 карт).

На тэрыторыі даследаванага рэгіёна паўднёвацеляханскія гаворкі на поўначы мяжуюць з паўночнабрэсцкімі і мікраарэалам гаворкі мястэчка Целяханы, на захадзе і ўсходзе – з валішчанска-аброўскімі, на поўдні – з сярэднезагародскімі гаворкамі. Яны аддзяляюцца ад гэтых гаворак значнай колькасцю ізаглос.

Паўднёвацеляханскім гаворкам характэрны наступныя адметнасці: сяміфанемны склад галосных гукаў [i], [y], [e]⁸, [e]⁹, [a], [o], [y]; захаванне *o ў ненаціскных складах пасля цвёрдых зычных /o k a n n e/ (*голова, дорога, коро́ва, молоко, с'ёно, л'ёто, садок, трава* і інш.); галосны [e] на месцы *o ў новых закрытых складах пад націскам (*вез, нес, стел, кен* і інш.); галосны [к] на месцы націскага *ѣ (*л'ес, с'ёно, сн'ег* і інш.); галосны [ы] або захаванне *o ў прыназоўніку *пад* (*пид; под*); паслянаціскны галосны [o] ў слове *вёцер* (*в'ёт'ор, в'ёт'ор*); галосны [e] на месцы *e, *ѣ ў першым пераднаціскным складзе пасля цвёрдых губных (*весна, бедá, мешок* і інш.); галосны [e] на месцы *e (*ѣ) у першым пераднаціскным складзе пасля цвёрдых пярэднеязычных *з, *с, *н, *т, *д (*земл'а, селó, ден'ок* і інш.); галосны [e] на месцы *ѣ ў пераднаціскным і паслянаціскным складзе ў лексемах *глядзеў, злякаўся, злякаўца, зяц, памяць* (*гл'ед'ев зл'екáвса, зл'екáт'иса, зл'екáцца, зáйец, пáмет*); галосны [y] пасля зычнага [б] у словаформах *быў, была, было, былі* (*був, була, було, бул'и*); ужыванне галоснага [o] або захаванне *e ў лексеме *далёка* (*дал'око; дал'эко*); пераднаціскны галосны [e] ў словаформе *яйцём* (*йейцём*); цвёрдыя губныя перадрэфлексамі *e /ва ўсіх пазіцыях/, *ѣ /у ненаціскных складах/ (*весна, мед, бэрог, вёчор, до менé, пэрышы, бедá, мешок* і інш.); цвёрдыя пярэднеязычныя (акрамя *л) перадрэфлексамі *e (*ѣ) (*земл'а, селó, тепэр, ден', ден'ок; пól'е*); мяккія губныя і пярэднеязычныя перадрэфлексамі *i (*м'иска, роб'ит'и, л'іпа, з'іма, ход'ит'и*); адсутнасць дзекання-цекання (*ход'ит'и, т'іхо, д'ед, т'ен*); цвёрдыя губныя і заднеязычныя перад канчаткам *-ей* у назоўніках жаночага роду множнага ліку роднага склону (*бабéй, головéй, йамéй, дорогéй, стрехéй*); цвёрдыя заднеязычныя перад [e] (*дóвгэйе, дóвге корóткэйе, корóтке, т'іхэйе, т'іхе*); мяккія заднеязычныя ў гістарычных спалучэннях *гы, *кы, *хы (*дóвг'и, корóтк'и, т'іх'и*); цвёрды [т], этымалагічны мяккі [т'] на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку (*ход'ит, ход'ат; ход'ит', ход'ат'*); толькі цвёрды зычны *р (*град, грех, порáдок порéзав, рéчка, корéвка* і інш.); толькі цвёрдыя шыпячыя (*жар, жыто, на межé, ша́пка* і інш.); толькі цвёрды гістарычны мяккі *ц (*молод'іца, хлопцы, ца́цка, цéвка, цеп*); падоўжаныя зычныя

7 Самуйлік Я. Р. Атлас гаворак Выганаўскага Палесся / Я. Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. тэхн. ун-т. – Брэст : БрДТУ, 2013. – Карта № II.

8 Літара e абазначае галосны гук [э] пасля мяккіх і цвёрдых зычных.

9 Гук [ê] абазначае nelaбiялiзаваны галосны пярэдняга рада сярэдне-верхняга пад'ёму (закрыты, сярэдні паміж [э] і [i(y)]), які пашыраны ў даследаваных гаворках пасля мяккіх і цвёрдых зычных.

[л'л'], [н'н'] на месцы спалучэнняў *-лј-, *-нј- у пазіцыі паміж галоснымі (з'эл'л'е, нас'эн'н'е); захаванне частковае аглушэнне, аглушэнне звонкіх зычных у канцавым становішчы і ў сярэдзіне слова перад глухімі (вез, дуб, кáзка, загáдка; вез^с, дуб^н, скáз'ка, загáд'ка¹⁰; вѣс, дуп, кáска, загáтка); губна-губны [w] у пазіцыі пасля галоснага перад зычным і ў канцавым становішчы (п'рáвда, д'оwг'і, куп'іw); эпентычны зычны [н'] перад гістарычным націскным *ѣ пасля ацвярдзелага губнога *м (мн'áсо, мн'áта, помн'áв т'эмн'е); адсутнасць прыстаўных зычных у слове в'осень (осен'); адсутнасць прыстаўных зычных або наяўнасць прыстаўнога [з] у лексеме в'очы і словаформе н'ів'однага (о́чы, н'і'однаго; го́чы, н'і'го́днаго); прыстаўны зычны [з] у лексемах в'остры, а'ра́ць (го́стры, горáт'і); ужыванне слоў шчо, шо [што]; ужыванне злучніка і часціцы чы [ці]; ужыванне словаформ ов'й'ос, оу'й'ос [авѣс]; канчатак -ем назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку другога скланення з асновай на мяккі і зацвярдзелы зычны ў творным склоне (кон'эм, рубл'эм, ножэм, йейцэм); канчатак -е назоўнікаў жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне (на межэ; на дворé, на концé); канчатак -і назоўнікаў жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на цвёрды і мяккі зычны ў месным склоне (у /в/ хáт'і, у /в/ л'эс'і, у /в/ н'ос'і, у /в/ п'ол'і); формы агульных назоўнікаў і ўласных імёнаў жаночага роду адзіночнага ліку ў клічным склоне (бáбо, мáма, мáна, Вáл'а); пераважна канчатак -ей назоўнікаў жаночага роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне (бáбей, гóловей, йáмей, дорóгей, стрэхей, хатей); формы назоўніка ч'обаты [б'оты] ў месным склоне множнага ліку (у чоб'от'ах; у чоб'от'эх); націскны і ненаціскны канчатак -ы прыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (молод'ы, мал'ы, стар'ы, д'обры, н'овы, хор'ошы); пераважна націскны канчатак -а́а прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (молод'а́а, стар'а́а); ненаціскныя канчаткі -а́а, -а прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (д'обрайа, н'ова́а; д'обра, н'ова); націскныя і ненаціскныя канчаткі -ейе, -е прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (молод'ейе, стар'ейе, молодé, старé; н'овейе, сал'одкейе, хор'ошейе, н'ове, сол'одке, хор'оше); формы асабова-ўказальных займеннікаў трэцяй асобы мужчынскага, жаночага і ніякага роду адзіночнага і множнага ліку в'ён, вонá, вон'о, вон'ы [ён, яна, яно, яны]; формы з ус'імá, зо вс'эм'і азначальнага займенніка ўсе ў выразе жáла ж'ыта з ус'імі; няпэўны займеннік н'эшчо [нэшта]; формы інфінітыва з асновай на галосны з фанематычным варыянтам суфікса -ц'і -т'і (ход'іт'і, роб'іт'і, спáт'і); формы зваротных дзеясловаў у інфінітыве з постфіксам -са (брáт'іса, звáт'іса, роб'іт'іса, умывáт'іса); формы інфінітыва з асновай на [к] (пáкт'э; с'экт'і, сект'і); дзеяслоўныя формы л'ятáць, л'етáюць з націскам на першым складзе асновы (л'этáт'і, л'етáйт, л'етáйт); формы дзеясловаў хадзіць, насіць у першай асобе адзіночнага ліку (ход'у, нос'у); цвёрды зычны [с] у зваротнай форме дзеяслова (бой'уса, купáйуса, бой'авса, купáвса, зр'об'ілоса /зр'об'ілос/); формы х'од'ит, х'од'ат, х'од'ит', х'од'ат' дзеясловаў другога спражэння ў трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку з націскам на аснове; формы пек'ут, пек'ут', стрыг'ут, стрыг'ут' дзеясловаў першага спражэння з асновай на [з], [к] у трэцяй асобе множнага ліку; формы в'эс'ат, в'эс'ат' дзеяслова в'ісэць у трэцяй асобе множнага ліку; ужыванне слоў: бул'ба, карт'опл'і 'бульба', б'ус'ко 'бусел', бер'эмн'е; пер'эчынок 'пластаваны абярэмак сена',

10 [з^с] – зычны гук, сярэдні паміж [з] і [с], [бл] – зычны гук, сярэдні паміж [б] і [л], [дт] – зычны гук, сярэдні паміж [д] і [т].

во́вчы́е; ове́чы́е, ове́чы; пол'евы́е 'неядомыя грыбы', волочы́т'і 'баранаваць', драб'і́на; страб'і́на 'драбіны /прыстаўная лесвіца/', д'убе́н'; д'уб 'дзюба ў птушак', йе́жык 'вожык', жарло́; жало́ 'джала /у пчалы/', журахв'і́ны 'журавіны', звод, звед; ко́ворот 'вага ў калодзежным жураўлі', клун'а; клун'ак 'гумно', кл'учка; кл'уч 'вочап у калодзежным жураўлі', ко́вн'ёр; ко́мн'ёр; обло́га 'каўнер у кажусе', ко́ворот 'калодзежны журавель', ко́зл'ак'і; обы́чы грыбы́ 'ядомыя грыбы', ко́мн'ак'і 'таўчоная бульба /пюрэ/', ко́п'іца 'капа сена', красно́головец; красн'у́к 'падасінавік', ла́пно 'вапна', му́с'іт 'мабыць', м'йа́вкаіе; ра́вкаіе 'мяўкае /пра ката/', нас'іды 'насілы', небо́га 'пляменніца', небо́ж 'пляменнік', облё́ны дошч; пролё́ны дошч; пролё́й; л'івны дошч; л'іве́н 'лівень', орабу́шок; гарабу́шок; гарабе́й 'вєрабей', по́ночы; по́вночы; те́мно 'цёмна', пта́шка 'птушка', пы́длога; поме́ст 'падлога', перэ́хмарок; обо́лок 'облака', св'і́н'н'е 'свінні', ско́п'ец; ско́п'ец 'капец бульбы', со́ко́рат 'сакочуць /пра курэй/', со́лон'ец'ік; со́не́ч'ік 'сланечнік', со́неко; со́ненко; со́не́йко 'сонейка', спова́т'і 'спяваць', судос'і́цца 'сустрэцца', узде́чка; вузде́чка 'аброць', це́ха; радно́ 'палатняная коўдра', часны́к; чосны́к 'часнок', ча'бу́р¹¹; чыбу́р 'чабор', чо́боты; чо́бо́т'і 'боты', че́рез 'цєраз /мост'¹².

Такім чынам, у выніку праведзеных даследаванняў на аснове матэрыялаў рэгіянальнага лінгвістычнага "Атласа гаворак Выганаўскага Полесься" пацверджана правамернасць вылучэння Ф.Д. Клімчуком ў папярэдніх працах паўднёвацеляханскіх гаворак, удакладнены, дапоўнены і сістэматызаваны іх моўныя асаблівасці. Паўднёвацеляханскія гаворкі характарызуюцца цэлым комплексам фанетычных, марфалагічных і лексічных адметнасцей. Яны выступаюць як выразна акрэсленая дыялектная адзінка даўняга ўтварэння, якая адасобілася ад іншых груп.

Ярослав Самуйлік **Южнотелеханские говоры**

В статье на материалах «Атласа говоров Выгоновского Полесья» рассматриваются основные фонетические, морфологические и лексические особенности южнотелеханских говоров. Выгоновское Полесье – регион, который находится в зоне междialeктных контактов и взаимовлияний говоров Берестейско-Пинского Полесья и Понеманья.

Ключевые слова: Выгоновское Полесье, фонетика, морфология, лексика, пучки изоглосс, южнотелеханские говоры.

Yaroslav Samuilik **South Telekhany dialects**

In the article, the main phonetic, morphological and lexical features of the South Telekhany dialects are considered on the basis of the "Atlas of dialects of Vygonovsky Polesye". Vygonovsky Polesye is a region that is in the zone of interregional contacts and mutual influences of the dialects of the Beresteysko-Pinsk Polesya and Ponemanya.

Key words: Vygonovsky Polesye, phonetics, morphology, vocabulary, bundle of isoglosses, South Telekhany dialects.

11 [a⁶] – галосны гук, сярэдні паміж [a] і [э].

12 Самуйлік Я. Р. Атлас гаворак Выганаўскага Полесья / Я. Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. тэхн. ун-т. – Брэст : БрДТУ, 2013. – Карты №№ 1–7, 8, 9, 13, 15, 15а, 18–22, 23а, 24–28, 31–46, 48, 50, 52–59, 62–68, 71–75, 77–80, 83–89, 92–95, 97, 98, 100–102, 105, 106, 108, 109, 111–115, 117, 118, 120–125, 127–133, 135–138.